

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 94(477).04:271(471) «15»

Ю.О. Карманов

ПОЛІТИЧНІ ФАКТОРИ ВІДРОДЖЕННЯ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ В XVI СТ.

У XVI ст. Сіверщина переживає важливі події: вихід з-під влади Великого князівства Литовського, розвал Золотої Орди та приєднання до Московського царства. На такому політичному фоні ми спостерігаємо явний розквіт одного з найпомітніших в регіоні Преображенського монастиря. Важливу роль у відродженні цього та інших монастирів Сіверщини відіграють московські цари XVI ст.

Ключові слова: Сіверський Спаський монастир, грамоти, Іван Грозний, зміцнення кордонів, ідеологічний інститут.

Монастир – це суто церковна аскетична організація, і, маючи багатовікову традицію, вона являється невід’ємною складовою частиною християнської церкви. Монастирі існуватимуть доти, доки існує Церква, але якість і «помітність» їх існування залежить від «симфонії» владних структур суспільства з Церквою. Ось чим пояснюється зовнішній «розквіт» монастирських господарств у часи, коли державний апарат починає турбуватись про підняття християнської моралі і традицій серед свого народу.

Таким періодом для Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, безсумнівно, стало XVI ст. Цей монастир, який виник на хвилі князівського донаторства в XII ст. [6, 96] і на довгий час занепав після тюркської навали, знову став помітним в історії у зв’язку з поверненням Новгороду-Сіверському статусу одного з важливих регіональних центрів Сіверщини і входження до складу Московського князівства.

Входження Сіверщини до складу Московської держави і перебування там фактично з 1500 р. і аж до часу укладення Деулінської угоди можна відзначити як специфічну рису історичного розвитку цього регіону.

На думку української дослідниці О. Русиної, Сіверщину важко дефінувати як чисто український регіон, оскільки Сіверським в XVI–XVII ст. вважалися не тільки Чернігів, Путивль, Любеч і Новгород-Сіверський, а й Брянськ, Стародуб, Рильськ, Гомель [12, 18]. Саме ж його населення виступає в джерелах XVI ст. як етнографічно однорідне під назвою сіврюків, ареал розселення яких співпадає з ареалом розселення сіверян Начального літопису. І саме ця етнографічна самобутність і визначила виділення даного регіону в особливу історико-географічну область, оскільки як до, так і після XVI ст. єдність Сіверської землі не підкріплювалася ніякими політико-адміністративними інститутами. Але

наявність такого великого історико-географічного регіону стала причиною політичних рухів, в яких безсумнівно враховувались і церковні питання.

Вказаний регіон історично відносився до меж давньоруської Чернігівської єпархії, архієрейська резиденція якої на початку панування Золотої Орди невідомо де знаходилась. На думку Філарета Гумілевського, на Чернігівській кафедрі архієрея не було довгий час, і тільки у 1356-1360 роках джерела згадують єпископа чернігівського Нафанаїла з резиденцією у Брянську [4, 15]. Про наявність єпархіального центру Чернігово-Сіверщини саме там може свідчити і відвідування Брянська Києво-Московським митрополитом Петром в 1309 р. Після Новгороду Великого це було друге місто, якому він приділив увагу під час першого огляду своєї митрополії [16, 91]. Цілком вірогідно саме з діяльністю митрополита Петра пов’язані важливі моменти відродження єпархіального життя на Чернігово-Сіверщині і монастирів у найзначніших містах Сіверщини. Так в Новгород-Сіверському монастирі ім’я митрополита відзначилось пошаною у двох пам’ятках: перша – церква Петра Чудотворця [7, 38] (згоріла від кримських татар у 1542 р.); друга – Новодворська ікона Божої Матері, написана, за переказами, святим Петром (зникла в часи ліквідації монастиря більшовиками). Але літописна спадщина XIII-XIV ст. обійшла монастир стороною і щодо його діяльності в цей період можемо говорити лише гіпотетично. XV-XVI ст. в цьому відношенні представляються більш інформативними. Сіверщина опинилася на перехресті буремних подій між князівством Литовським і Московським.

У 1444 р. великий князь литовський Казимир передав Новгород-Сіверський у спадкове володіння князю Івану Дмитровичу Шемяці – непримиренному ворогові московського великого князя [2, 53]. Після смерті батька містом володів його син Василь. Протягом другої половини XV ст. помітно зросла сила та вплив Московського князівства. У 1490-х роках, коли московське військо наблизилось до литовських володінь на Сіверщині, місцеві правителі добровільно визнали зверхність Москви [15, 105]. У 1501 р. коаліційні сили Литви, Лівонії та Великої Орди, що об’єдналися проти союзу Москви, Казані й Криму, спробували повернути Сіверщину. 30 серпня 20-тисячне військо Великої Орди почало спустошувати Курські землі, задвома місяці наблизилось до Брянська, захопило Новгород-Сіверський, але далі не просунулось. У лютому 1502 р. кримський хан Менглі-Гірей, за домовленістю з Іваном III, розгромив ординські сили, які стали на зимівлю в гирлі Сейму та під Белгородом, і весною того ж року

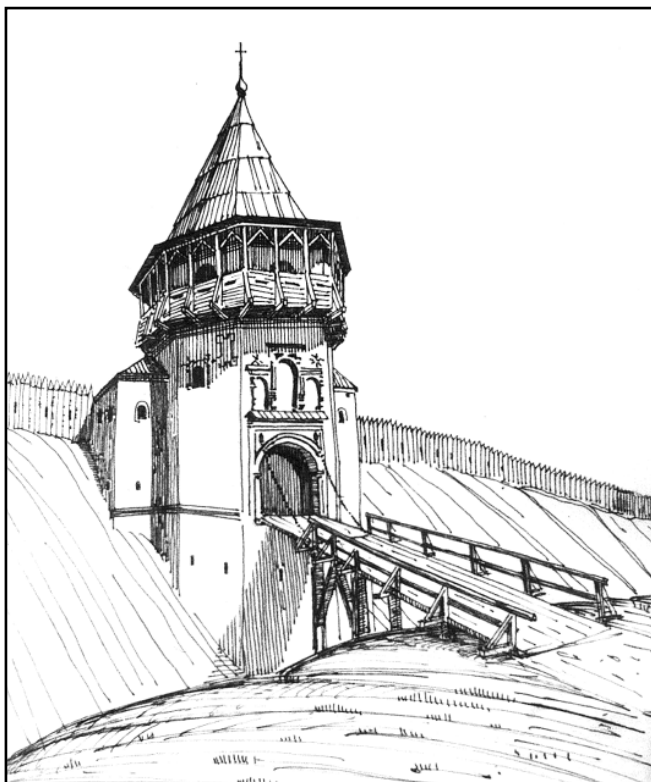

Рис.1. Вежа-дзвіниця Новгород-Сіверського Спаського монастиря, архаїчна назва – Свята брама. XVI ст. Реконструкція В.І. Маркіз

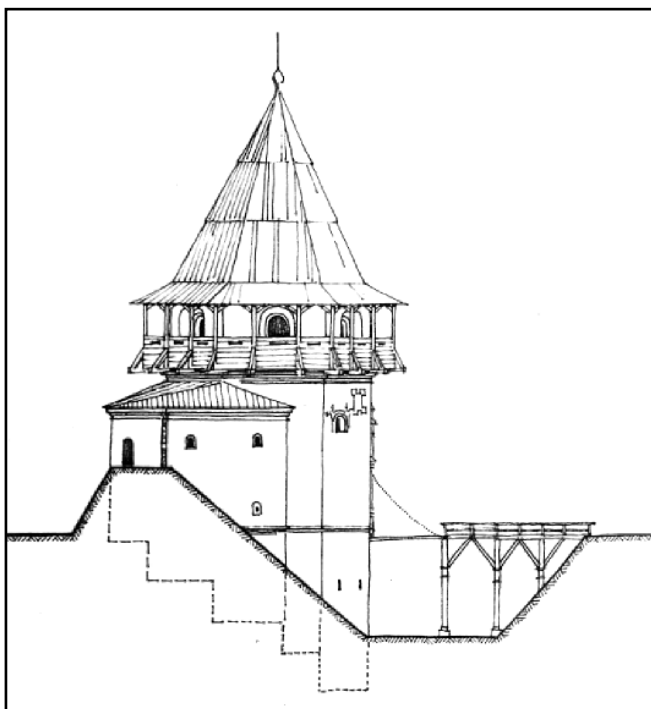

Рис.2. Дзвіниця в системі оборонних споруд монастиря XVI ст. Розріз. Реконструкція В.І. Маркіз

добив військо Великої Орди, яке відійшло в район гирла р. Сули [10, 16]. Таким чином, на початку XVI ст. Золота Орда сходить з політичної арени і для Московії закінчуються васальні відношення, вона стає суверенною державою. Постає питання внутрішньої централізації.

У 1523 р. московський великий князь Василь Іванович III закликав до себе Василя Івановича Шемячича Новгород-Сіверського і постриг в чернецтво в одному з московських монастирів. Територію Сіверщини було поділено на повіти, які очолювались воєводами, котрі заступили місцевих князів. З цього часу починається літописна історія Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря. Так, в «Описании монастыря» Венедикта Курковського за 1861 р. знаходимо: «Древнейшая из грамот, упоминаемых в монастырских делах, дана царем Василием Ивановичем III; но как грамота сия, во время нашествия крымских татар на Новгородсеверскъ и сожжения ими Спасского монастыря, сгорела вместе с монастырской церковью во имя Чудотворца Петра, в которой хранилась; то царь Иоанн Васильевич Грозный, по прошению архимандрита Вассиана, повелел дать монастырю сему на владение прежними угодиями подтвердительную грамоту, которая и выдана 2 сентября 1552 года» [7, 52].

На особливий інтерес заслугоує політика, що здійснювалася на Сіверщині по відношенню до православної церкви, захист інтересів якої декларували московські володарі на межі XV-XVI ст. Відомо кілька жалуваних грамот місцевим монастирям (крім згадуваної грамоти Новгород-Сіверському монастирю, ще Путивському Молчанському та Брянському Свенському), котрі сягають 50-х років XVI – початку XVII ст., з докладним описом їх вотчин [11, 138]. Однак, необхідно відзначити наступний важливий момент. Московські правителі опікувались не тільки інтересами монастирів на Сіверщині, які увійшли в державні кордони, але й земельними інтересами зарубіжних, київських монастирів – у першу чергу, Печерського [12, 25], у якого на Сіверщині залишались власні села, розташовані поблизу Новгорода-Сіверського і Стародуба, і шляхом збирання данини з тих маєтків реалізувалося право Печерського монастиря на цю власність. О. Русина вважає, що ці землі були пожалувані монастирю князями Можайськими (рід яких, до речі, фігурує у печерському пом'янику) [3, 56] і Шемячичами, котрі протягом другої половини XV ст. володіли даними містами. Принаймні, ці князі відомі як донатори. Зокрема, князь Василь Іванович Шемячич на початку XVI ст. пожалував бортні угіддя у Рильському повіті місцевим церквам Миколи Чудотворця і Афанасія Олександрійського [1, 156].

Що ж стосується володінь Новгород-Сіверського монастиря, то в світлі зазначених політичних змін нового державного підпорядкування їх необхідно було підтвердити відповідними актами Московських правителів. Тим більше, що Новгород-Сіверський стає одним з важливих прикордонних пунктів Московської держави.

Усунення Василя Івановича Шемячича від влади не пройшло непоміченим. Митрополит Данило, який

був слухняним виконавцем волі московського князя, гарантував Сіверському князю повну безпеку, але в Москві Шемячича схопили та кинули до в'язниці. Митрополит не тільки не засудив ці дії, але навіть у молитвах дякував Богові, що Той позбавив царя від «запазушного» ворога [14, 201]. Така зрада митрополита Данила не може характеризувати загального ставлення Православної церкви до Сіверського князя, бо відомо, що Варлам, попередник Данила, покинув митрополію і був засланий у Каменський монастир за незгоду тим же чином зрадити Шемячича [5, 255]. Арешт Новгород-Сіверського князя схвилював Москву. За спробу заступитися за Шемячича попав у немилість ігумен Троїце-Сергієва монастиря Порфирій [14, 204]. Тобто, бачимо загалом прихильне ставлення до Сіверського князя з боку ієрархів Церкви. Ці події мають, на наш погляд, певне відношення і до Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря.

З тексту грамоти Івана Грозного бачимо, що надана вона на підтвердження утраченої грамоти Василя III. Якщо взяти до уваги, що приєднання Новгород-Сіверського князівства відбулося після арешту Шемячича у 1523 році, можемо зробити припущення, що грамота Василя III Новгород-Сіверському монастирю була надана в період до 1533 р. як жест примирення з місцевим духовенством після віроломного арешту князя.

Суть грамоти Василя III передана у перших рядках пізнішої грамоти Івана Грозного: «Пожаловали архимандрита Васиана с братиею, били челом они нам и положили перед нами жалованную грамоту отца нашего и великого князя Василия Ивановича всея Руси. А в жалованой грамоте написано: вотчина монастырская в Путивльском уезде и в Новгородском уезде... что ни которого нашего тягла, ни дани не давати... да в той же у них грамоте жалованой писано: что им охотников в ямскую слободу не давати, а держать им свое пятно на ямщицкое дело, и сору с дворов не возити, по всем городам покупать на монастырский обиход без пошлин, и перевозов и мостовщины не давати и на слугах и на крестьянах их перевозу не имать, в монастырской вотчине ратным людям не становится, кормов и подвод и подводников не давать; и тем же наше богомолье строилось...» [7, 241].

За формою грамота є типовою для московської канцелярії першої половини–середини XVI ст.; звертає на себе увагу лише докладний опис монастирських володінь, що зближує її з межовими актами. В грамоті робиться перелік всіх монастирських володінь, підтверджуються пільги, надані ще Василем III, надаються пільги від Івана IV.

Із земель, які належали до Новгород-Сіверського повіту, перелічені такі: слобідка біля монастиря і землі навколо, дворове місце на посаді, у самій міській фортеці, шість поселень та чотири починки, крім цього німецькій млин на річці Ромі, рибні ловлі – понад двадцять озер, інші володіння. У Путивльському повіті

Рис. 3. «Свята брама» з боку монастирського двору виглядає зовсім не войовничо. Фото кінця XX ст.

монастиреві належали землі всієї Колодязної волості з шістнадцятьма озерами уздовж річок Колодязь, Сейм та Русь з 27 бортними угіддями, по річці Сейм «рибні ловлі та озера з усіма угіддями» та великі території у межиріччі Десни та Сейму.

Звертає увагу цікаве спостереження. Монастирські володіння в Новгород-Сіверському повіті представляють собою велику кількість різних за площею і широко розкиданих географічно угідь, бортних угодів, рибних ловель, бобрових гонів тощо. І це ознака поступових вкладів до монастирського господарства через дарчі, духовні заповіти чи купівлю. За таким спостереженням вбачається звичайна багаторічна господарська діяльність монастиря. А от маєтності в Путивльському повіті, також великі за обсягом, але при цьому компактно розташовані, наводять на думку про боярський чи князівський дарунок. Наприклад, за перемогу у московсько-литовській війні, коли в 1500 році «Яков (Захарьин, московський воевода) со князями город Путивль взя, августа 6, на Спасов день, и князя Богдана Глинского пойма...» [17, 29], а можливо якась інша, невідома нам подія, і в інший час, стала причиною такого дарунку Спаському Сіверському монастиреві.

На жаль, встановлення багатьох топонімів потребує окремої роботи і сьогодні ще неможливо зробити точної карти монастирських володінь того періоду. Але навіть приблизний обсяг земель Новгород-Сіверського монастиря доводить, що він посідав чільне місце серед інших монастирів краю.

Крім підтвердження пільг та володінь, наданих Василем III, Іван Грозний додає ще деякі «вольності»: звільнення селян, що живуть чи будуть жити на монастирських землях, від сплати державних та місцевих податків, від військової служби та державних робіт. Усім судові справи на своїх землях

Рис.4. Вежа-дзвіниця Спасо-Преображенського монастиря.
Фото кінця ХХ ст.

чинив архімандрит, за винятком випадків вбивства чи розбою. Усі товари, що продавались чи купувались монастирем, не обкладалися митом. Усе це мало сприяти швидкому економічному розвитку обителі.

Московське царство турбували кримсько-татарські набіги. Іван Грозний доклав багато зусиль для створення південної оборонної лінії, яка складалась з лісних засік та порубіжних фортець. Міста «Сіверської окраїни» відігравали в цій оборонній системі важливу роль. Новгород-Сіверський стає містом-фортецею, але й монастир, який займає також вигідну фортифікаційну позицію на високому березі Десни, зовсім не нагадує своїми укріпленнями символічного Небесного Єрусалиму, а являв собою реальну оборонну споруду. Натурні дослідження інституту «Укрпроектреставрація» на території монастиря показали, що у другій половині XVI ст. – на початку XVII ст. укріплення монастиря являли собою систему високих земляних валів. Такий вал з північно-західної та південно-східної сторін підходили до вежі-дзвіниці. На валу височіли муровані стіни з бійницями. Через сухий рів, що пролягав попід валом, був перекинтий стаціонарний міст з підйомною частиною. Таким чином, у даний період цей монастир представляв собою систему укріплень, що повністю відповідала рівню тогочасної фортифікації. Стіни дзвіниці XVI ст., які складають основу вежі і входять в тіло сучасного пам'ятника, збереглися на незначну висоту. Характер їх руйнації дозволяє припустити, що вежа-дзвіниця була підірвана пороховими зарядами. Історія ансамблю свідчить, що подібної руйнації пам'ятка могла зазнати скоріше за все у 1605 р., коли польське військо здійснювало тривалу облогу Новгорода-Сіверського і зруйнувало монастирські укріплення [8, 12]. За наслідками натурних досліджень здійснена графічна реконструкція пам'ятки у вигляді, якого вона набула після реставрації на початку XVII

ст. (рис. 1-2). Оригінальна композиція у поєднанні з самобутньою пластикою фасадів надає їй неповторних рис та ставить в один ряд з найвидатнішими творами архітектури, що збереглися на території Лівобережної України. В архітектурі дзвіниці відчувається певний вплив російського зодчества. Можна говорити про стилістичну і топологічну схожість вежі з надбрамними дзвіницями церкви Різдва Христова у Ярославлі та надбрамною церквою Борисоглібського монастиря у Ростові-Ярославському [8, 5].

Ще одна монументальна споруда другої половини XVI ст., що збереглась на території монастиря, – покої настоятеля. Дослідження показали, що компоненти кладки, схожість архітектурного рішення, урочистість конструктивних і декоративних особливостей цього будинку і дзвіниці переконливо свідчать про те, що обидві споруди будувались одним й тим майстром за проектом одного архітектора [9, 10].

Безсумнівно, що фортифікація монастиря не була основною метою благодійництва Івана Грозного. Добре відоме його ставлення до Церкви як до основи і фундаменту царської влади, а з монастирями були пов'язані переломні моменти в його державній політиці. Тож і на Сіверщині монарше покровительство монастирям приділялось, в першу чергу, як сакральним ідеологічним інститутам.

Годунов активно намагався продовжувати справу зміцнення кордонів, а нові настоятелі Спаської обителі турбувались про отримання підтверджень монастирських володінь у нового монарха. Зберігся текст грамоти 1601 р., наданої царем Борисом, що дійшов до нас у списку 1638 р. Грамота являє собою випис з писцевих книг Новгорода-Сіверського 1584/85 р. і Путивля 1590/91 р. Вона істотно відрізняється від грамоти Івана Грозного, хоча й містить опис одних і тих самих угідь. В комплексі ж ці дві грамоти дають досить повне уявлення про монастирську власність у середині та другій половині XVI ст. [11, 141].

Судячи з розглянутих відомостей про стан монастиря в XVI ст., його мастності, жалувані грамоти, визначені деталі архітектурного комплексу, виникає тверде переконання про його бурний розвиток завдяки централізаторській політиці Московського царства і погляду на Церкву як важливий ідеологічний інститут. Даний матеріал за обмеженістю заданого обсягу не розглядає моменти внутрішньої церковної політики і внутрішньої господарської політики Новгород-Сіверського монастиря XVI ст., залишаючи це для майбутніх студій.

Посилання

1. Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторические источники (по путивльским и рьльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Советская археология. – 1964. – № 4. – С. 156-169.
2. Воїнов С.С. Новгород-Сіверський (Нарис історії). – Чернігів, 1999. – 164 с.
3. Голубев С.Т. Древний помяник Киево-Печерской Лав-

ры (конца XV и начала XVI столетия) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1892. – Кн. 6. – Приложение. – С. 1-88.

4. Гумилевский Филарет Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 1. – 157 с.

5. Зимин А. Россия на пороге смутного времени. – М., 1979. – 452 с.

6. Карманов Ю.О. О начальной датировке монастырско-го богомолья в Новгороде-Северском // Сіверщина в історії України (Збірник наукових праць, випуск 5). – Київ-Глухів, 2012. – С. 96-102.

7. Курковский В. Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского первоклассного мужского монастыря // Черниговские епархиальные ведомости. Прибавления. – С. 32-279.

8. Маркиз В.И. Колокольня Спасо-Преображенского монастыря Новгорода-Северского // Проект ремонтно-реставрационных работ. Историческая записка. – К., 1985. – С. 3-15.

9. Маркиз В.И. Покои настоятеля Спасо-Преображенского монастыря Новгорода-Северского // Проект ремонтно-реставрационных работ. Историческая записка. – К., 1986. – Т. II. – кн. 3. – С. 5-17.

10. Похлебкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений Руси с Татарскими государствами в 1238-1598 гг. – М., 2002. – 184 с. (www.spsl.nsc.ru/histori/descr).

11. Русина О.Б. Грамоты Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. – Київ, 1993. – С. 138-152.

12. Русина О.Б. З історії Сіверщини у складі московської держави // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2-3. – С. 18-26.

13. Русина О.Б. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 220 с.

14. Скрынников Р. Государство и церковь на Руси XIV-XVI веков. – Новосибирск, 1991. – 397 с.

15. Субтельний О. Історія України. – К., 1993. – 514 с.

16. Хойнацкий А.Ф. Патерик воыно-почаевский. – Житомир, 1997. – 496 с.

17. Чурочкин А. Путивльская земля в X – начале XX века (церковно-археологический очерк). – Путивль, 2010. – 360 с.

Карманов Ю.А. Политические факторы возрождения Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря в XVI в.

В XVI в. Северщина переживает важные события: выход из-под власти Великого княжества Литовского, развал Золотой Орды и присоединение к молодому Московскому царству. На таком политическом фоне мы наблюдаем явный расцвет одного из крупнейших в регионе Спасо-Преображенского монастыря. Важную роль в возрождении этого и других монастырей Северщины играют московские монархи XVI века.

Ключевые слова: Северский Спасский монастырь, грамоты, Иван Грозный, усиление границ, идеологический институт.

Karmanov Yu.O. Political factors (causes) of revival (flourishing) of Novhorod-Siversky's monastery in the XVI-th century

In XVI century Siverschina lived through important developments: the disaffiliation from the power of the Grand Duchy of Lithuania, the collapse of the Golden Horde and the joining to the young Moscow kingdom. On such political background, we see a clear flourishing of one of the largest in the region of Spaso-Preobrazhenskyi monastery. Moscow monarchs of the XVI century play an important role in the revival of this and others monasteries of Siverschina.

Key words: Severskyi Spasskyi Monastery, letter of recognition, Ivan the Terrible, the strengthening of borders, ideological institution.

14.03.2013 р.

ТАКТИКА ОБЛОГИ І ОБОРОНИ УКРІПЛЕНИХ ПУНКТИВ ОСМАНСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – XVII СТ.

У статті розглянуті питання, пов'язані з розвитком тактики облоги та оборони укріплених пунктів османської армії в другій половині XV–XVII ст. Розкриваються прийоми і способи здобуття ними міст і фортець, особлива увага звертається на застосування гармат під час облоги фортець (міст).

Ключові слова: османи, фортеця, облога, штурм, артилерія, поступова атака, активна оборона, запозичення.

*«Польову справу з турками можна назвати іграшкою, але в містах справи з ними кровопролитні»
Г.О. Потьомкін [1, 123].*

У всі часи свого знаходження на землях нинішньої України османи вели численні і кровопролитні війни. Вони були серйозним, добре підготовленим і озброєним противником. Багато в чому військове мистецтво османів було пов'язано з їх здатністю вчитися військовій справі, переймати передові прийоми ведення бойових дій. Так османи швидко перейняли у своїх противників найбільш сучасну зброю – гармати і рушниці, а також тактику оточення своїх таборів возами. У 1388 р. османи використали артилерію проти караманів, у 1389 р. на Косовому полі та у 1396 р. під Нікополем. Процес освоєння вогнепальної зброї тривав майже півстоліття. Починаючи з 20-х рр. XV ст. гармати застосовувалися під час облог. Турки є винахідниками багатьох знайомих нам артилерійських технологій: перехресний вогонь, послідовна стрільба з рознесених батарей, вогнева завіса на куртину перед початком штурму, відкидні мантелети, що прикривали артилерійський розрахунок під час перезаряджання гармати, а також пом'якшення кладки артилерією середнього калібру, перш ніж важка артилерія завдасть остаточного удару [2, 19].

Османи вміли і часто успішно вели облоговий і оборонний бій щодо захисту своїх або захоплених раніше міст і фортець. Власне і вся історія їх завоювань на землях нинішньої України почалася з облоги і взяття Кафи (сучасна Феодосія) в Криму. Але, на жаль, так сталося, що в сучасній Україні проводиться лише невелика кількість досліджень щодо вивчення тактики облогового і оборонного мистецтва турків-османів, і це незважаючи на той факт, що майже третина території нашої держави майже 300 років знаходилася у складі Османської імперії, українці вели нескінченні війни з турками та татарами, запозичували не тільки трофейну зброю, але і частину їх військового мистецтва, зокрема і з питань облоги та захисту